

Україна, Румунія, Молдова

Друга половина 6-го — перша половина 3-го тис. до н.е.

ТРИПІЛЬСЬКА

ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Сучасне уявлення трипільців. Картина "У сім'ї гончара". 2007 р. Художник В. Сліпченко

сячі років, у тому числі і на берегах Дністра, Дніпра, а також на побережжі Азовського моря, але широкого поширення тут цей вид діяльності не отримав. Спроба освоїти багаті землі, зроблена носіями культури лінійно-стрічкової кераміки, обмежилася західними областями України.

До кінця 6-го тис. в Старій Європі, що займала тоді центр континенту і Балкани, помітно виросла щільність населення притому, що кількість і якість земель в регіоні були далеко не кращими. Тим часом на схід від Карпат лежав суцільний масив родючих земель, який сумарно перевершує всі узяті разом угіддя такого класу в решті частини Європи. Особливо привабливо виглядали лісова (зона лісів помірного поясу) і лісостепова зони між Карпатами і Дніпром. Там, в басейнах великих річок, проживали

До моменту появи трипільської археологічної культури в другій половині 6-го тис. до н.е. в Європі землеробство було відоме більше ти-

Карта розташування згаданих в тексті поселень культур Трипільля і Кукутень, 4 тис. до н.е.

Останні століття трипільського світу: локальні варіанти та культурні типи кінця IV — початку III тис. до н.е.

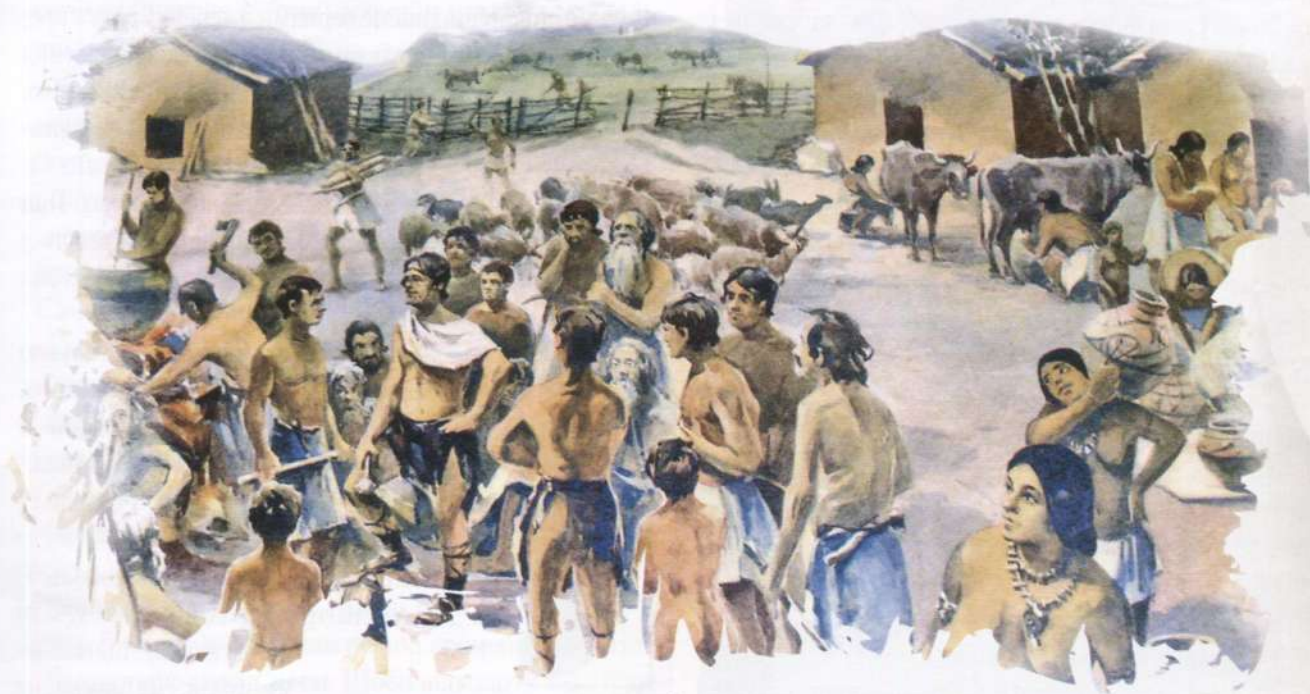
Керамічні вироби стародавніх мешканців
Майданецького поселення. 4 тис. до н.е.

численні общини, які знали землеробство, але займалися переважно полюванням і рибним ловом.

Трипільська культура демонструє собою синтез кількох традицій Старої Європи епохи неоліту, в якому помітно просліджуються сліди культур лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Тиса, Вінча, Хаманджія і інших. На території України Трипільська культура була поширена від Прикарпаття і Буковини на заході до середньої течії Дніпра на сході. На півночі кордон досягав Полісся, на півдні — кордонів лісостепової зони з степом (окремі знахідки в похованнях відомі аж до Причорномор'я і Криму). Епонімний пам'ятник, стародавнє поселення, знаходиться в у с. Трипільля (Київської області). Перші його розкопки зроблені видатним українським археологом чеського

походження В. В. Хвойкою в 1897 р.

Трипільська культура є частиною культурної спільноти Кукутень-Трипільля. Культура Кукутень була поширена західніше, на території Румунії і Молдови. Всього нині відомо більше 4500 археологічних пам'яток спільноти Кукутень — Трипільля (поселення, стоянки, скарби, поховання і

Мешканці трипільського селища Подністров'я. Біля середини 4-го тис. до н.е. Акварель 50-х рр. XX ст.

Трипільські "портрети" з межиріччя Південного Бугу і Дніпра. 4-те тис. до н.е.

могильники), у тому числі близько 2300 на території України. Враховуючи тривалість існування (більше 2500 років) і різноманітність локальних варіантів і груп (більше 40), трипільська культура фактично може бути розділена на ряд взаємопов'язаних археологічних культур, за якими, ймовірно, стоять різні етнічні спільноти.

Найдавніші поселення трипільської культури на території України (Бернашівка, Окопи) датуються в межах 5400–5200 рр. до н.е. Вони розташовані в Подністров'ї. Через дві сотні років носії нової культури не лише заклали десятки поселень між Карпатами і Дністром, але й проникли за Південний Буг.

Порою складається враження, що рух цей стимулювала не стільки господарська необхідність, скільки прагнення закріпити за собою як можна більшу територію з розрахунку на майбутнє. Жодне з відомих нам трипільських селищ не проіснувало на одному місці безперервно більше 50–80 років. Після цього терміну закладалося нове поселення, в 5–10 км від старого. Цей процес про-

Мідний стержень — інструмент для "заточування" серпів і виготовлення вістер стріл. 2 пол. 4-го тис. до н.е.

довжувався впродовж понад двох тисячоліть трипільської історії. Якщо він був оснований на особливостях господарювання (перенесення полів у зв'язку з виснаженням ґрунтів), то прагнення до контролю над великими територіями мало під собою досить серйозні підстави.

Через тисячу років трипільці досягли середньої течії Дніпра. На території сучасного Києва були знайдені поселення, які датуються цим часом. Вдалося знайти навіть стародавнє святилище — невелику штучну печеру, вириту в лісі, біля входу в яку була закопана посудина, прикрашена орнаментом у вигляді стилізованих зображень змії.

Перехід трипільців на відтворюючі технології господарювання став справжньою економічною революцією, що дозволило у багато разів підвищити ефективність прикладених зусиль і відповідно збільшити продуктивність виробництва. Головною сільськогосподарською культурою стали півчасті пшениці. Стійкі до засухи, хвороб і шкідників сорти, були оптимальними для місцевих умов. Крім пшениці вирощували ячмінь, овес, горох.

Вбирали вирощене серпами з дерева і рогу з кременевими лезами-вставками. В ході їх удосконалення був винайдений спосіб обробки пластин кременю, при якому на робочій кромці утворювалися зубці, аналогічні тим, які можна бачити на сучасних металевих серпах. При цьому нинішні залізні знаряддя всього у півтора рази ефективніше кременевих трипільських.

У тваринництві головною галуззю було розведення великої рогатої худоби, при цьому просліджується і м'ясний, і молочний напрямки. Биків і коней використовували як тяглову силу. Розводили також свиней, коней, вівців, кіз.

Успіхи у виробництві продовольства дозволяли трипільцям забезпечувати

продуктами одноплемінників, не зайнятих на полях. Ті відпрацьовували свій хліб біля

Кременева пластина з зубчастим краєм — стародавній трипільський серп (4 тис. до н.е.)

плавильних печей і горнів, у штольнях і копальнях, гончарних і кремнієобробних майстернях.

Першими гірниками і металургами на території України стали трипільці більше 6-ти тисяч років тому. Адже в надрах лише між Дніпром і Дністром розвідено (нинішніми геологами) порядку 28 мільйонів тонн запасів міді. Вивчення археологічних знахідок показало, що розвідали і активно використали ці колосальні запаси ще трипільці, починаючи, щонайменше, з 5-го тис. до н.е.

Технології обробки металу трипільці переймали у балканських народів і в “головній кузні” Старої Європи — Трансильванії. Однак, спочатку древні металурги працювали на імпортованій сировині. Пізніше видобуток руди і самородного металу вівся на Волині та в Придністров’ї, частину металу завозили зі сходу, з регіону Донбасу. Металургія і металообробка — нові для трипільців види виробничої діяльності вимагали значного обсягу знань і навиків. Професіонал тієї епохи повинен був уміти багато чого, наприклад, на око визначити температуру, до якої нагріта в кузні заготовка (інакше — брак) або стан металу в плавильному тиглі.

Поява нового матеріалу не припинила виробництва кременевих знарядь. Їх виготовлення було поставлене практично на промислову основу. Біля родовищ кременю виникали поселення, які цілком спеціалізувалися на його видобутку і обробці, там же було налагоджено серійне виробництво знарядь. Сліди стародавніх шурфів і штолень у великій кількості знайдені в Прикарпатті і на Волині, на Дністрі, на півночі Кіровоградської області. На схилах Білої Гори, яка височіє над Дністровським водосховищем, збереглися виробки, у яких було здобуто кременю стільки, що його могло б вистачити на виготовлення десятків тисяч сокир.

Один їх найбільших центрів кремнієобробки виявлений на Волині в районі села Бодаки. Тут, на річці Горині, виготовляли великі кременеві пластини — довжиною понад 20 см. Щоби відколоти таку пластину від заготовки-нуклеуса, треба було докласти зусилля в сотні кілограм. Вважають, що стародавні

Сокири мідна і кременева: матеріал різний, форма одна. 2 пол. 5-го тис. до н.е

майстри створили для цього спеціальний верстат з важелем. Велику пластину можна було перетворити на лезо серпа, ніж, витончені вістря дротиків або стріл. Відходи сповна могли пригодитися для виготовлення скребачок — вони потрібні були для обробки шкур тварин і шкіри. Навіть осколки не пропадали — адже треба ж було висікати іскру для отримання вогню.

Подібне виробництво було неможливе без застосування мідних інструментів — посередників для відколуповання пластин і добре загартованих стержнів-ретушерів для обробки кромки виробів. Такий інструмент мав бути в кожному господарстві, оскільки

час від часу краї серпів і інших виробів доводилося “заточувати”, віджимаючи тонкі лусочки кременю.

Можна прослідити навіть спеціалізацію у видах продукції між окремими регіонами. Вона виникла

Сучасна реконструкція вертикального ткацького верстата трипільців

тому, що з місцевої сировини якісь вироби виходили краще, а інші поступалися своїм аналогам, зробленим в іншому місці. Так, на Волині добре виходили леза-пластини, дністровський білий і сірий кремій був ідеальний для виготовлення різноманітних клиновидних сокир, тесел і доліт. Великі пластини стали ходовим і навіть, вважають, престижним товаром. Багато подібних виробів дійшло до нас у вигляді скарбів.

Ще одним високотехнологічним виробництвом, що вийшло в ту епоху за рамки домашнього господарства, стало гончарство. Були створені десятки різновидів форм посуду (мода на які змінювалася в кожному поколінні майстрів), розроблені склади формувальних мас. Для поліпшення якості виробів використовувалася суміш глини з різних шарів і родовищ. Для нанесення орнаментів

*Вироби трипільців Середнього Подніпров'я.
2-а пол. 5-го тис. до н.е.*

використовувалися мінеральні фарби, котрі не потьмяніли через 60 століть. Для випалення були побудовані спеціальні двоярусні горни. За дві з половиною тисячі років трипільські умільці перейшли від виліпленого від руки, масивного посуду, прикрашеного урізним орнаментом або штампом, до виготовлення тонкостінного розписного посуду. Виробництво кераміки з часом стало масовим, адже альтернативи керамічному посуду і тарі в ті часи практично не було.

В кожній групі трипільців була своя мода на форми і орнаментацию посуду, до того ж вона мінялася з часом. Археологи інколи за досить виразним фрагментом горщика або миски відносно легко можуть встановити, де, в якій частині трипільського світу і навіть коли (іноді з точністю до сотні років) був виготовлений цей посуд. За стародавніми керамічними виробами можна вивчати не лише хронологію, але й етнографію трипільської землі, зв'язки і контакти з сусідніми племенами.

Якщо в трипільські часи існували поселення і окремі майстри, що займа-

Сучасна реконструкція стародавнього гончарного горна і випалення в ньому "трипільської" кераміки і статуєток

лися виготовленням товару в кількості, що перевищувала їх потреби, значить, мали бути і люди, що здійснювали обмін цими виробами. Хтось повинен був переміщати призначені для продажу товари — кремень, кераміку, метал. Сліди древніх торговців виявити археологічним шляхом майже неможливо, але їх можна “вирахувати”. Наприклад, всім мешканцям багатьох поселень, у тому числі досить великих, потрібна була сіль. Нескладні розрахунки дали просто фантастичні цифри — тонни соляного імпорту щорік.

Вивчаючи поселення землеробів Старої Європи в Греції, на Балканах, в Подунав’ї, дослідники відзначають тенденції до урбанізації, що виникли чи не в 6 тис. до н.е., і які знайшли вираження в створенні великих селищ із укріпленнями та населенням до 1000 чоловік. Їх розглядають як наслідок зростання чисельності населення і боротьби за природні ресурси. Подібні тенденції виявилися і в трипільському світі. Вже на початку 5-го тис. до н.е. виникають селища, що не поступалися за кількістю будинків (а, отже, і населення) європейським “гігантам”. На одній з приток Південного Бугу виявлений трипільський анклав,

центральне поселення якого займало площу близько 10 гектарів і налічувало понад полутораєста споруд, тобто до тисячі жителів.

Вже на початку 2-ої пол. 5-го тис. до н.е. площа поселень трипільців досягає 20–40, а подекуди в Буго-Дніпровському межиріччі і 80 гектарів, і це були найбільші і густонаселені поселення Старої Європи в 5 тис. до н.е.

Подібних поселень тут налічується кілька десятків. Найбільше з них розташоване біля села Тальянки, його площа складає 450 гектарів. Магнітна зйомка показала наявність впорядкованого планування і до 2700 споруд. Розкопки підтвердили одночасність проживання поселення, яке було в поперечнику близько 3,5 км. На сьогодні відомо близько 150 селищ площею понад 10 гектарів. Як особливе явище вони проіснували з 2-ої пол. 5-го до 1-шої пол. 3-го тис. до н.е., понад півтори тисячі років.

На прикладі цих поселень-гігантів, протоміст, ми можемо спостерігати початкові стадії процесу урбанізації. Трипільське суспільство створило досить складну ієрархічну організацію, іменовану вождеством, яка змогла вирішувати насущні економічні і політичні проблеми — від розподілу землі між окремими кланами і сім’ями до забезпечення захисту племінних територій. Розподіл праці привів до

Антропоморфні статуетки 4-го тис. до н.е. Межиріччя Дністра і Південного Бугу, межиріччя Південного Бугу і Дніпра, Подністров’я, Волинь

розквіту ремесел, що особливо помітно на прикладі прекрасних керамічних виробів. Була створена система обміну сировиною і виробами з кременю і металу. Реалістичні “портретні” статуєтки заставляють задуматися про розвиток мистецтва.

Величезне поселення з кількома тисячами жителів у разі потреби могло виставити для захисту більше тисячі воїнів. Концентрація населення в протомістах призвела до появи проблем з екологією, виснаженням природних ресурсів, погіршенням якості життя.

Трипільці чи не першими в цих краях почали будувати великі і, на ті часи, досить комфортні будівлі. Серед трипільських споруд були навіть двоповерхові. Перший поверх, як правило, призначався для господарських потреб, другий був житловим. Мала споруда також горище. Двоповерховий будинок вигідніше одноповерхового ще і тим, що житлове приміщення в ньому вгорі і внизу, крім перекриттів, ізолювано від холоду повітряним прошарком, що покращувало збереження тепла.

Керамічна модель трипільської споруди демонструє різноманітність форми і декору фасаду — від розпису в кілька фарб до різьблення по дереву. Кінець 5-го — початок 4-го тис. до н.е., межиріччя Південного Бугу і Дніпра

Слід зазначити, що, судячи з моделей споруд, знайдених під час розкопок, трипільські будинки зовсім не виглядали, як типові смутного вигляду глинобитні бараки під очеретяним дахом.

Навпаки, в оздобленні будинків і інтер'єрів вони застосовували не лише розпис білою, червоною і чорною фарбами, але і різьблення по дереву. Навіть підлоги в деяких приміщеннях розписували, фарбували поверх шару глиняного облицювання в червоний колір. Просочена лляною олією поверхня такої глиняної підлоги була не лише гладенькою і теплою, але й міцною.

Для обігріву приміщення вмонтовували масивну піч, прямокутник з глини 2x2 м, до 40 см завтовшки. Такий шар глини акумулював тепло. Опалювання велося “по-чорному”, а для видалення диму використовувалися невеликі круглі віконця або отвір в стелі. Будувалися будинки площею кількох десятків квадратних метрів, але відомі будівлі досить великих розмірів — площею понад кількисот квадратних метрів.

У кімнатах з'явилися столи і стільці, навіть крісла. Самі вироби до наших днів не дійшли, але відомі їхні керамічні копії, а також дуже багато

Трипільські меблі — керамічні моделі, виготовлені на початку 5-го — серед. 4-го тис. до н.е.

Комп'ютерна реконструкція двоповерхового трипільського будинку

Сучасна реконструкція трипільського одягу і керамічного посуду

інструментів для обробки дерева, у тому числі не лише кам'яних або з кременю, але і мідних.

Одяг трипільців відрізнявся різноманітністю. Його шили з тканини, прикрашали вишивкою, нашитими кістяними і мідними бляшками. На сьогодні відомо більше двадцяти варіантів крою вбрання і більше десятка різноманітних зачісок. Основним одягом чоловіків була виткана сорочка, на стегнах пов'язка, пишній пояс і перев'язь для зброї. З шкіри шилися жилети, а також добротне і якісне взуття — від легких сандалій до чобіт. До нас дійшли і численні прикраси — намисто, браслети, підвіски. Деякі з них завезені з інших

Бойові сокири-молоти і булава. Трипільська культура, кінець 4 — 2-а пол. 5-го тис. до н.е.

регіонів, що підтверджує досить інтенсивну торговельну діяльність трипільців.

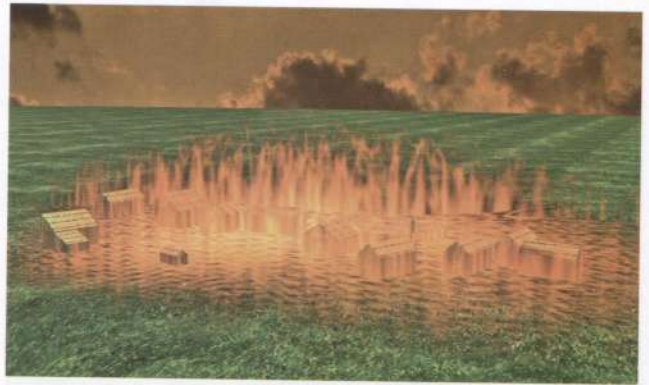
Досить широко поширені уявлення про виключно мирний характер землеробських суспільств Старої Європи, у тому числі трипільців, не відповідають дійсності. Набір озброєння, який можна реконструювати за даними розкопок поселень і могильників тієї епохи, включає сокири-молоти (як кам'яні, так і металеві), ножі і кинджали (у тому числі мідні), кременеві вістря для стріл і дротиків. Це сповна досконалий комплекс зброї. При цьому металеві сокири-клювці призначені для боротьби з противником, котрий має захисне спорядження, як мінімум — щит.

Трипільська частина Старої Європи 4 тис. до н.е. могла претендувати на роль лідера у цьому середовищі древньої цивілізації. Описані

Графічна реконструкція Майданецького — трипільського протоміста площею близько 200 га, за даними розкопок і магнітної зйомки

Обряд спалювання трипільського поселення. Комп'ютерна реконструкція

вище процеси і явища дуже нагадують ті, які, на думку дослідників, мали місце в Месопотамії в 5–4 тис. до н.е. і привели до появи там перших міст-держав — Ура, Урука, Лагаша.

Приголомшує розмах діяльності будівельників протоміст Трипілля: для спорудження одного селища типу Майданецького треба було вирубати ліс на площі понад сотні гектарів, добути десятки тисяч тонн глини. Інвентар споруд налічує десятки, деколи сотні посуду. Скільки праці було вкладено в створення такого числа розписного посуду! І все це для того, щоб одного прекрасного дня все залишити і спалити у вогні в ім'я якоїсь Ідеї. З'ясовані при розкопках подробиці дозволяють стверджувати, що спалювання це носило сповна певний культовий сенс, ретельно готувалося і ритуально обставлялося.

Підраховано, що зусилля, що витрачалися трипільцями на “переїзд” і будівництво нового селища, у кілька разів перевершують зусилля на створення іригаційної системи, яка забезпечує життєдіяльність подібного колективу в стародавній Месопотамії. І якщо там, як визнано, “суспільні роботи” в області створення зрошувальних систем стали імпульсом до створення перших держав, то в трипільському світі такою стимул-реакцією сповна могли би стати масштабні будівельні роботи, освячені до того ж традицією.

Розвинена система знаків, успадкована від прадавніх неолітичних культур Старої Європи, стала власною основою. І якщо тепер вчені не сумніваються в існуванні Дунайського староевропейського письма (Danube script/Old European script), то слід зазначити, що трипільцям воно також було відоме. Проте, в якийсь момент ця стара традиція була майже втрачена, і в епоху протоміст процес створення подібної системи почався заново. До середини 4-го тис. до н.е. в Буго-Дніпровському межиріччі використовували

близько трьохсот знаків, які зображались на кераміці і статуетках, існували певні правила їх використання. Дослідники зробили висновок, що у трипільців повним ходом йшов процес накопичення “фонду знаків”. Це явище в перспективі могло призвести до створення оригінальної системи письма. Але процес так і не був завершений.

Дані розкопок свідчать, що приблизно в 2-ій половині 4-го тис. до н.е. налагоджений століттями господарський механізм Трипілля став давати збої. Якщо придивитися до різноманітності варіантів трипільської культури після 3200 р. до н.е., то можна відмітити: різні групи

Статуетка і кераміка зі знаками. 1-ша пол. 5-го тис. до н.е.

Трипільський прототип символу "їнь і янь": стилізоване зображення пари змії на посудині. 2-а пол. 5-го тис. до н.е., Подніпров'я

Знаки на розписній кераміці трипільської культури

населення по-різному виходили з кризи, при цьому можна говорити про кілька "антикризових програм", здійснених трипільцями. Не всі з них виявилися вдалим, проте ще років 500–600 ми можемо продовжувати спостерігати трипільський світ.

У межиріччі Південного Бугу і Дніпра ще півтисячі років протрималися протоміста — найпізніше з них датоване близько 2750 р. до н.е. Мабуть, позначилася стійкість соціальної організації, можливість не лише протистояти набігам зголоднілих сусідів, а за часно накопичене в суспільних сховищах зерно дозволяло пережити важкі часи. Тут до самого кінця продовжували виготовляти розписну кераміку і здійснювати обряд залишення поселень, що супроводився грандіозною жертвовною пожежею.

З часом (у кінці 3-го — на початку 2-го тис. до н.е.) в степах з'являються справжні кочівники, ймовірно, за участю трипільців. В усатівській культурі їх присутність дуже помітна: багато розписного посуду, в обрядах використовуються статуетки, правда, досить своєрідної подоби. Другий важливий компонент усатівського співтовариства (якщо судити за тією ж керамікою) — населення культури Чернавода I, що прийшло з заходу, із-за Дунаю. Можливо, в процесі взяли участь нащадки більш давнього населення степів. Усатівці чи не першими створили модель кочового скотарства. Залишені ними кургани з характерними похованнями витягнуті уздовж долини Дністра — від приморських лиманів до Тирасполя, відмічаючи маршрути перекочовувань. Поселень відомо всього кілька, і всі біля лиманів.

Відзначимо також, що, згідно з підрахунками археологів, на пізньому етапі Трипільля кількість племен цієї спільності досягала 120 тис. Про те, яка ката-

строфа спіткала цю цивілізацію, свідчить порівняння цієї цифри з показником для попереднього періоду: більше 400 тис. Не варто, проте, забувати, що навіть в період занепаду Трипільля кількість населення носіїв різних варіантів цієї культури, мабуть, перевищувало все інше населення краю разом узяті. Судячи з даних розкопок древніх поселень — середини 2-ої пол. 3-го тис. до н.е., сталося те ж, що і на самому початку: з решток колись могутніх племен і кланів формуються нові спільноти, представлені археологічними культурами ранньої бронзової доби.

Серед них — згадувана раніше усатівська, культурні групи по берегах Дніпра, в Приазов'ї, на сході Краю. І майже скрізь можна знайти якщо не рештки трипільського світу — у вигляді розписних судин, принесених з останніх острівців цієї цивілізації, то наслідування його досягненням — грубі подібності розписної кераміки. Попадаються в похованнях і статуетки, виготовлені місцевими волхвами, що здійснювали обряди, можливо в чомусь подібні трипільським.

Але "трипільська цивілізація" наочно показала, що ця земля має колосальні ресурси, як для землеробства, так і скотарства, різноманітна мінеральна сировина — від кременю до мідної руди. Тут, за наявності певних знань, умінь, волі і бажання, цілком можна побудувати цивілізацію. Проте, плоди цивілізації при певних обставинах так само можуть бути втрачені нащадками її творців.

